नीतिचन्द्रिका

सदा प्रसन्नं मुखमिष्टवाणी
सुशीलता च स्वजनेषु सख्यम् ।
सतां प्रसङ्गः कुलहीनहानिः
चिह्नानि देहे त्रिदिवस्थितानाम् ॥ १०१ ॥

पदविभागः

सदा, प्रसन्नम्, मुखम्-इष्ट-वाणी, सुशीलता, च, स्व-जनेषु, सख्यम्, सतां, प्रसङ्गः, कुल-हीन-हानिः, चिह्नानि, देहे, त्रिदिव-स्थितानाम् ।

अन्वयः

सदा प्रसन्नं मुखम्, इष्टवाणी, सुशीलता, स्वजनेषु सख्यं, सतां प्रसङ्गः, कुलहीनहानिः, त्रिदिवस्थितानां देहे चिह्नानि (भवन्ति) ।

कठिनपदार्थः

- प्रसन्नम् – हर्षयुक्तम् ।
- इष्टवाणी – प्रियवाक् ।
- सतां प्रसङ्गः – सज्जनसहवासः ।
- त्रिदिवस्थितानाम् – स्वर्गे स्थितानाम् ।

नीतिचन्द्रिका

सदा प्रसन्नं मुखमिष्टवाणी
सुशीलता च स्वजनेषु सख्यम् ।
सतां प्रसङ्गः कुलहीनहानिः
चिह्नानि देहे त्रिदिवस्थितानाम् ॥ १०१ ॥

भावार्थः

सर्वदा प्रसन्नं वदनं, प्रियं वचनं, उत्तमः स्वभावः, स्वजनेषु मित्रता, सज्जनानां सहवासः, कुलहीनस्य असम्बन्धः इत्येते स्वर्गे स्थितानां शरीरे चिह्नानि भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने वने ।
त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥ १०२ ॥

पदविभागः

सन्तोषः, त्रिषु, कर्तव्यः, स्व-दारे, भोजने, वने, त्रिषु, च, एव, न, कर्तव्यः, अध्ययने, जप-दानयोः ।

अन्वयः

स्वदारे, भोजने, वने (इत्येतेषु) त्रिषु सन्तोषः कर्तव्यः । अध्ययने, जपदानयोः च एव (सन्तोषः) न कर्तव्यः ।

कठिनपदार्थः

- दाराः – पत्नी ।

नीतिचन्द्रिका

सन्तोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने वने ।
त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥ १०२ ॥

भावार्थः

पत्न्यां, भोजने, अरण्ये च त्रिषु विषयेषु आनन्दः अनुभोक्तव्यः । तृप्तिः अनुभोक्तव्या । किन्तु अध्ययनविषये, जपविषये, दानविषये च सन्तोषः न कर्तव्यः । एतेषु त्रिषु कदापि तृप्तिः न भवेत् ।

नीतिचन्द्रिका

समुद्रावरणा भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।
नरेन्द्रावरणो देशः चरित्रावरणाः स्त्रियः ॥ १०३ ॥

पदविभागः

समुद्र-आवरणा, भूमिः, प्राकार-आवरणम्, गृहम्, नर-इन्द्र-आवरणः, देशः, चरित्र-आवरणाः, स्त्रियः ।

कठिनपदार्थः

- नरेन्द्रः – राजा ।

अन्वयः

भूमिः समुद्रावरणा । गृहं प्राकारावरणम् । देशः नरेन्द्रावरणः । स्त्रियः चरित्रावरणाः ।

नीतिचन्द्रिका

समुद्रावरणा भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।
नरेन्द्रावरणो देशः चरित्रावरणाः स्त्रियः ॥ १०३ ॥

भावार्थः

भूमिः समुद्रैः आवृता भवेत् । गृहं प्राकारैः आवृतं (युक्तम्) भवेत् । देशः नरेन्द्रेण (महाराजेन) आवृतः स्यात् । स्त्रियः चारित्र्येण आवृताः भवेयुः । अर्थात् सुशीलाः भवेयुः ।

नीतिचन्द्रिका

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।
मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १०४ ॥

पदविभागः

सर्पः, क्रूरः, खलः, क्रूरः, सर्पात्, क्रूरतरः, खलः, मन्त्र-औषधि-वशः, सर्पः, खलः, केन, निवार्यते ।

कठिनपदार्थः

- सर्पः – भुजङ्गः ।
- खलः – दुष्टः ।

अन्वयः

सर्पः क्रूरः, खलः (अपि) क्रूरः । खलः सर्पात् क्रूरतरः । सर्पः मन्त्र-औषधि-वशः । खलः केन (उपायेन) निवार्यते?

नीतिचन्द्रिका

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।
मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ १०४ ॥

भावार्थः

सर्पः क्रूरभावयुक्तः । दुष्टः अपि क्रूरः । किन्तु द्वयोर्मध्ये सर्पस्य अपेक्षया अपि दुष्टः एव अधिकः क्रूरः । यतः सर्पः मन्त्रेण, ओषधिना वा वशः कर्तुं शक्यः । किन्तु दुष्टः न केनापि वशीकर्तुं शक्यः (निवारयितुम् अशक्यः) ।

नीतिचन्द्रिका

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ १०५ ॥

पदविभागः

सर्वे, तस्य-आदृताः, धर्माः, यस्य, एते, त्रयः, आदृताः, अनादृताः, तु, यस्य, एते, सर्वाः, तस्य-अफलाः, क्रियाः ।

कठिनपदार्थः

- अफलाः – असफलाः ।

अन्वयः

यस्य एते त्रयः आदृताः, सर्वे धर्माः तस्य आदृताः । यस्य तु एते अनादृताः, तस्य सर्वाः क्रियाः अफलाः । (त्रयः - माता पिता आचार्यश्च)

नीतिचन्द्रिका

सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ १०५ ॥

भावार्थः

यः मातरं, पितरम्, आचार्यं च आदरेण पश्यति, सर्वे धर्माः तस्मिन् जने गौरवं जनयन्ति । यः जनः एतेषां त्रयाणाम् आदरं न करोति, तेन क्रियमाणानि सर्वाणि कार्याणि असफलानि भवन्ति ।